

Травлос Т.

Теоретико-методологічні підходи у дослідженні феномена політичного протесту

У статті розглянуті основні теоретико-методологічні підходи до дослідження феномену політичного протесту. Виділено етапи і особливості вивчення політичного протесту, визначено основні тенденції в розвитку методології дослідження факторів, що детермінують протестну поведінку. Обґрунтовано наукову і практичну значимість дослідження теоретико-методологічних проблем вивчення протесту для більш глибокого осмислення цього феномена з метою подальшого використання в політичній практиці для зниження політичної та соціальної напруженості в суспільстві.

Ключові слова: політичний протест, політична участь, колективна поведінка, мобілізація ресурсів, громадські рухи.

В статье рассмотрены основные теоретико-методологические подходы к исследованию феномена политического протеста. Выделены этапы и особенности изучения политического протеста, определены основные тенденции в развитии методологии исследования факторов, детерминирующих протестное поведение. Обоснована научная и практическая

значимость исследования теоретико-методологических проблем изучения протеста для более глубокого осмысления этого феномена с целью дальнейшего использования в политической практике для снижения политической и социальной напряженности в обществе.

Ключевые слова: политический протест, политическое участие, коллективное поведение, мобилизация ресурсов, общественные движения.

The article describes the main theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of political protest. Stages and features of the study of political protest identified the main trends in the development of the methodology of the study of factors that determine the behavior of the protest. A scientific and practical significance of the study of theoretical and methodological problems of studying the protest for better understanding of this phenomenon with a view to use in political practice to reduce political and social tension.

Key words: political protest, political participation, collective behavior, resource mobilization, social movements.

УДК 316.485

Травлос Т.,
аспірант кафедри
політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

У сучасних умовах різко зріс інтерес до неінституціоналізованої політики, викликаний як широким розповсюдженням в різних країнах нових громадських рухів, так і збільшенням уваги до перспектив політичного розвитку країн, що модернізуються.

Необхідність дослідження політичного протесту продиктована як методологічними складнощами до визначення самого поняття, так і суперечливістю інтерпретації емпіричних результатів. Дослідження проблем політичного протесту донині супроводжується бурхливими теоретичними дискусіями, що знайшли відображення в ряді концептуальних підходів і пояснювальних моделях. Саме різноманітність і суперечливість наявних точок зору зобов'язує ще раз повернутися до цієї проблеми.

Звернення до вивчення протесту як специфічної сторони соціального життя можна датувати серединою XIX століття, коли досвід Французької революції був уже багато в чому осмислений, а хвиля революційних виступів, що прокотилася в кінці 1840-х років по Європі, показала найвищу ступінь актуальності цієї проблеми – проблему протестної поведінки в політиці. Слід відзначити велику роль Макса Вебера в становленні як сучасних досліджень політичного протесту, так і суспільних наук взагалі. У його теорії категорія соціальної дії є центральною, поняття дії і поняття сенсу існує у М. Вебера в єдності, він вважає, що дією можна назвати акти людської поведінки в соціологічному значенні лише у випадках, коли діючий індивід чи індивіди пов'язують з ними суб'єктивний сенс. При цьому соціальною М. Вебер

називає «таку дія, яка за передбачуваним дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на неї».

Дії політичного протесту можна розглядати як дії групи односторонців (тобто індивідів, орієнтованих один на одного), спрямовані проти політичної системи або окремих її елементів, значення (суб'єктивний сенс) яких полягає в тому, що вони сприймаються як перешкоди життєдіяльності групи.

Установка М. Вебера на сенс соціальної дії означає, що саме сенс пов'язує індивіда з іншими, це підстава, на якій люди об'єднуються в масу. Характер масового руху в значній мірі визначається змістовними установками, якими керуються складові маси індивіди. Так, вивчаючи дії масового політичного протесту (наприклад, демонстрації, мітинги), потрібно не стільки вивчати поведінку учасників демонстрації як таку, скільки аналізувати установки і мотиви, які змусили індивідів брати в ній участь.

Розглядаючи теорію соціальної дії М. Вебера, необхідно враховувати категорію соціального порядку, яка є однією з центральних. Порядок необхідний, щоб регулювати поведінку окремих членів суспільства. Вебер підкреслює нормативний компонент взаємодії суспільства і держави. Тобто індивіди орієнтовані на підтримання громадського порядку, а держава виступає регулюючим механізмом, гарантом його підтримки і збереження. З цієї точки зору, політичний протест розглядається як стихійно виникаюча реакція, спрямована на руйнування сфор-

мованих очікувань, рольових зразків і громадських норм, порядку в цілому [1, с. 234].

Дійсно, ослаблення суверенітету державної влади є найважливішим джерелом політичного протесту в рамках відповідного політичного співтовариства. Державна влада, яка не має монополії на насильство, частіше за все не здатна ефективно виконувати поставлені перед нею завдання. Порушення порядку веде до порушення, а часто і руйнування соціальної структури суспільства. У суспільстві виникають різні центри влади, які використовують в боротьбі один з одним насильницькі засоби. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Широко поширений в політичній науці підхід, за яким протест розглядають і класифікують, виходячи з положення про те, що протестна поведінка є різновидом політичної участі.

Політична участь як форма громадсько-політичної активності та індикатор розвитку політичної системи досліджувалася Г. Алмондом і С. Вербою, В. Бортніковим, Г. Іовчу, М. Каазе, П. Кузьмінім, Л. Ледюк, А. Маршом, Р. Мертоном, Л. Мілбрайтом, П. Норріс, Н. Ротар, В. Тіговим, О. Чабаном та ін. Автори досліджували політичні системи та процеси їх демократизації шляхом диверсифікації форм політичної участі та наближення регламентації громадсько-політичної активності до демократичних стандартів. Зокрема, С. Верба та Г. Алмонд у праці «Громадянська культура» (1963 рік) вперше проаналізували категорію «політична участь» як показник типу політичної культури [2]. А у 1965 році було опубліковано дослідження Л. Мілбрайта щодо аналізу політичної участі. У 1977 році Л. Мілбрайт подав нову редакцію цієї роботи. Він виокремив активну, помірну, спостережну форми політичної участі та апатичну поведінку до політики, а відносно до чинних державних законів визначив конвенціональні і неконвенціональні форми політичної участі [4, с. 239]. Видами конвенціональної активності він назвав голосування; участь у роботі партій та організацій; участь у політичному житті громади (у зборах, референдумах тощо); контакти з офіційними особами; а видами неконвенціональної – відмову коритися несправедливим законам, активність у формі демонстрацій, мітингів та інших формах протесту з порушенням закону [4, с. 240].

До неконвенціональної участі відносять такі форми політичної діяльності, які не відповідають чинним в політичній системі нормам (несанкціоновані мітинги, бойкоту, захват приміщень та заручників), що пов'язані з висловленням вимог, спрямованих проти системи. Отже, формами активної протестної поведінки є реформістська та активістська участь. Різниця між ними у виборі мети і мето-

дів дії. Якщо реформістська діяльність ставить за мету поступове покращення політичної системи і намагається впливати на владу, виступаючи стороною в діалозі, то активістська участь має більш радикальний характер. Методи політичної діяльності орієнтовані на примушення влади виконувати вимоги протестантів, які представлено у формі ультиматумів, акцій залякування, політичних погроз, шантажу або акціоністських дій з метою епатувати публіку.

Л. Мілбрайт лише розподіляв неконвенціональні дії на ненасильницькі та насильницькі, але у 1980-х роках дехто з дослідників зараховував до неконвенціональних форм участь у розв'язанні специфічних проблем; участь в акціях громадянської непокори; політично-мотивовані насильницькі дії; незаконні дії як можливі стратегії політичної поведінки громадян [4, с. 24].

Так, конвенційна участь, спрямована на підтримку влади або здійснення впливу на неї, відповідає загальноприйнятим зразкам політичної поведінки та не суперечить правовим нормам. Прикладами є участь громадян у виборах, їх комунікація з представниками владних структур, громадські ініціативи, спрямовані на розв'язання суспільно важливих питань, участь у мітингах та інших мирних заходах тощо. Неконвенційною участю є несанкціоновані владою дії, які суперечать загальноприйнятим зразкам політичної поведінки або чинному законодавству. Але не можна погодитися з дослідниками, які лише стосовно неконвенційної участі зазначають, що формою такої участі є протестна активність громадян, бо у реальному політичному житті протестна активність громадян може виливатися і у санкціоновані владою дії (цілком легальні мирні заходи, подання скарг, петицій, звернень), які не суперечать ні загальноприйнятим зразкам політичної поведінки, ні нормам чинного законодавства. Тому маємо всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної участі, так і конвенційної.

Так, в науковій літературі можна виділити ще інші групи теоретичних моделей, які претендують на пояснення суспільних рухів і протесту. Найбільш поширеною є концепція колективної поведінки. Йдеться про відносно стихійну і неорганізовану поведінку людей, що реагують на невизначену або загрозливу ситуацію. Серед теорій колективної поведінки слід назвати теорію зараження Г. Лебона [6], теорію конвергенції Г. Олпорт [9], суть якої полягає в тому, що учасники спільних соціальних акцій збираються і діють відповідно до тих схильностей, що вже існують, а колективна поведінка розглядається як наслідок повсякденного життя, але не впливу натовпу; теорія виникнення норм В. Тернера [7], сенс якої полягає в поясненні колективної поведінки як результату, що приймається більшістю внаслідок освоєння норм, характерних для невели-

кої групи осіб. І нарешті, теорія приросту цінності Н. Смелзер [8], яка пояснює колективну поведінку прагненням змінити панівні соціальні умови шляхом проходження послідовних етапів, починаючи зі зміни структурних факторів колективної поведінки, появи структурної напруженості і закінчуючи мобілізацією до дій і встановленням соціального контролю. Головна особливість цих теорій полягає в тому, що при всіх відмінностях між ними колективна поведінка розглядається як щось особливе, не типове, не повсякденне, а скоріше як екстраординарне. Кожна з цих теорій пояснює різні аспекти цієї нетиповості. Прихильники теорії колективної поведінки ставлять поняття «протест» в один ряд з таким поняттям, як «натовп». Деякі автори (Г. Блумер, З. Фрейд, Г. Лебон, Г. Тард,) інтерпретують протест як соціально-психологічний феномен, розуміння сутності якого слід шукати в проблемах психологічного порядку: в психології натовпу і маси. На думку дослідників, цього напряму протести – це рух радикально налаштованих, революціонізованих, «активного натовпу», які порушують громадський порядок і закони. Найбільш руйнівна форма масового протестної поведінки – революція, яку Г. Лебон вважав проявом масової істерії, тріумфом ірраціональності [9].

Інші автори також розглядають організований протест як одну з форм колективної поведінки, вважають, що протестна поведінка зумовлена соціальними умовами, а не психологічними факторами. Показовим в цьому відношенні є підхід Н. Смелзера, який, вивчаючи природу протестної поведінки, надає великого значення певним соціальним умовам і діяльності представників влади. Дослідник вважає: «Протест – це спроба змінити соціальне середовище. Він включає такі загальні (для колективної поведінки) елементи, що пояснюють його природу: масові соціально-політичні заворушення як основна умова; руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами і представниками влади; поширення в певних соціальних колах переконаності у ворожому, упередженому ставленні влади до цього соціального суб'єкта; різні активізуючі фактори, ситуативні катализатори (прецеденти) масових виступів; мобілізація до дій – процес «збирання» соціального суб'єкта («натовпу»); неадекватний соціальний контроль – позиція і реакція представників влади, що провокують стихійну масову поведінку» [10, с. 47].

Протест розглядається і в теорії мобілізації ресурсів, в рамках цього підходу громадський рух визначається як притаманна тому чи іншому суспільству сукупність установок на соціальні зміни.

Ця теорія розглядає соціальні рухи як нормальний, раціональний, інституалізований політичний виклик незадоволених груп. Межа між конвенційною політикою і соціальним рухом розмивається, але не зникає зовсім. Громадський рух – це кон-

фліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади і соціальних суб'єктів. Фундаментальні соціально-економічні зміни створюють умови для виникнення рухів, оскільки змінюються домінуючий тип організаційної структури і положення соціальних сил в суспільстві. Якщо ці зміни усвідомлюються лідерами руху, то можуть використовуватися в якості ресурсу мобілізації.

Рівень матеріального добробуту і економічного розвитку суспільства, як вважають Дж. Маккарті і М. Зальда, також впливає на розвиток суспільних рухів. В багатих суспільствах сектор громадських рухів більше, вони носять вузькоцільовий реформаторський характер. У бідному суспільстві поширені більш радикальні рухи з широкими цілями. У багатих суспільствах вільний час і гроші є ресурсами руху, при цьому можливо спонсорство. Існують фінансові фонди, які дають можливість організувати нові рухи. Лідери – антрепренери таких рухів – провокують соціальне невдоволення.

Політичні умови розвитку громадських рухів переважно пов'язані з розвитком політичного конфлікту в суспільстві. На думку А. Обершола, соціальний конфлікт виникає як реакція на невдоволення системою, яка існує. Політичне невдоволення може мати кілька причин. По-перше, воно виникає в соціальних групах, які перебувають під зовнішнім, найчастіше іноземним, правлінням, або як наслідок зменшення владних повноважень місцевих регіональних груп влади внаслідок політики уніфікації і централізації. Це конфлікт між елітами різного рівня. Населення зазвичай підтримує в подібних рухах опору свої старі еліти, не знаючи, чого можна очікувати від нових.

По-друге, причиною політичного невдоволення може стати вимога соціальних груп або суб'єктів великих владних повноважень прав і визнання з боку влади. Результатом зазвичай стають рух колективного протесту і опозиція.

По-третє, невдоволення виникає, коли владні повноваження знаходяться у групі, яка втратила свою легітимність, але намагається втриматися при владі неправомірними способами, найчастіше шляхом фальсифікації виборів.

По-четверте, невдоволення може бути реакцією на ситуацію, коли режим був встановлений нелегітимним способом і утримує владу за допомогою силових методів. При тоталітарному режимі забороненої опозиції нічого не залишається, як вийти зі своїми вимогами на вулицю [11, с. 25].

Нарешті, політичне невдоволення може викликати неефективна влада, яка не здатна забезпечити вирішення найбільш важливих своїх завдань, наприклад, захистити єдність території і національні інтереси від домагань іноземних спільнот. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бун-

тами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Ч. Тіллі зазначає, що в суспільстві завжди присутній сегмент населення, незадоволеного владою і пристроєм взаємин в суспільстві. Однак невдоволення носить латентний характер аж до того моменту, коли виникають нові політичні можливості і ресурси для мобілізації незадоволених груп і активної колективної дії для зміни ситуації.

Представниками теорії мобілізації ресурсів вироблена модель структури політичних можливостей, яка допомагає оцінити, наскільки можлива в цьому суспільстві мобілізація невдоволення і який характер буде носити саме суспільний рух. Структурі політичних можливостей притаманний ряд показників.

1) Ступінь відкритості політичної системи. У відкритій системі існує високий ступінь реакції влади на вимоги, що висувуються знизу. У закритій системі застосовуються репресивні заходи у відношенні до будь-яких ініціатив і колективних дій. До показників ступеня відкритості системи відносяться число політичних партій, фракцій і груп, які здатні перекладати вимоги різних соціальних груп офіційною мовою парламентською політикою, при цьому чим їх більше, тим менша ймовірність формування руху, вимоги якого не вписувалися б у політичний спектр вимог політичних партій; поділ виконавчої та законодавчої гілок влади; нерегламентований характер зв'язків між виконавчою владою і групами інтересів; наявність механізму об'єднання і узгодження вимог (відкритість системи зменшується, якщо відсутній механізм формування компромісів).

У відкритих системах руху носять конкретно-цільовий і реформаторський характер, вони використовують мирну політику і діють в рамках інститутів, які існують. В закритих системах виникають більш радикальні рухи з конфронтаційною тактикою.

2) Ступінь політичної стабільності в суспільстві. Індикаторами для вимірювання стабільності є розкол чи згода в структурах влади, загострення або згасання соціальних або міжнаціональних конфліктів, ступінь електоральної стабільності.

3) Можливості придбання впливових політичних союзників.

Використовуючи ці індикатори, можна оцінити ступінь політичних можливостей, якими володіє громадський рух, а також пояснити, з яких причин воно обрало ті або інші тактики і стратегії колективної дії [10, с. 193].

Ядром теорії мобілізації ресурсів є поняття соціальної організації [11, с. 92], яка розвивається за тими ж законами, що й будь-яка інша. Для її успішного існування необхідні ресурси, що роблять можливими спільні протестні дії, сприяють зміні орієнтації на цілеспрямовану діяльність.

Учені розрізняють зовнішні і внутрішні ресурси соціальної організації. Серед зовнішніх слід назвати такі різнопорядкові фактори, як ступінь правового

розвитку суспільства, наявність демократичних традицій, розвиненість інфраструктури, достатній рівень багатства суспільства, його фінансові можливості. Внутрішні ресурси – це люди, зайняті в русі; час, витрачений на організацію; гроші, що знаходяться в її розпорядженні.

Завдання будь-якої організації полягає в мобілізації ресурсів за допомогою перегрупування аудиторії: в збільшенні числа учасників за рахунок прихильників, прихильників – за рахунок спостерігачів, перетворення супротивників на спостерігачів.

Соціальні організації існують в умовах певної атмосфери, створеної суспільством. Загальний соціальний фон може гальмувати або стимулювати розвиток громадських рухів. При тоталітарному режимі соціальні організації існують тільки у вигляді невеликих підпільних груп, термін діяльності яких надзвичайно малий, а соціальне охоплення яких вузьке. Можна сказати, що в цих умовах організація існує, а руху немає. При лібералізації суспільства рухи починають зароджуватися, набуваючи все більш відкритого характеру. У демократичних державах традиційно існує великий сектор громадських рухів різної спрямованості. Чим він більший, тим динамічніше суспільство. Такий підхід до дослідження громадського руху дає змогу розглянути його в рамках певної соціальної структури.

Таким чином, в політичній науці існують різні концептуальні напрями і підходи до визначення моделей і форм політичного та соціального протесту, факторів формування ротесаног активності. При цьому в дослідженні цієї теми існує ряд невирішених проблем. Тому перспективними дослідженнями є визначення чинників, що впливають на зміну форм політичного протесту, визначення характеру традиційних і нових форм політичної протесаної поведінки в суспільстві. В подальших наукових розвідках потребується розробка проблеми потенціалу політичного протесту на регіональному рівні. Певний рівень ротесаного потенціалу є важливим показником соціального неблагополуччя в соціумі, поширення настроїв невдоволення ситуацією в тій чи іншій сфері політичного та суспільного життя. У зв'язку з цим теоретико-методологічне дослідження проблеми політичного протесту особливо актуально для корекції стратегії регіональної політики з метою попередження і зниження рівня політичної соціальної напруженості в суспільстві, запобігання руйнівних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нерсисянц В. История политических и правовых учений / В. Нерсисянц. – 4-е изд., перераб. И доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 97–105.

3. Каазе М. О политическом действии и не только / М. Каазе // Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX Всемирном конгрессе Международной ассоциации политической науки «Работает ли демократия?» (13 июля 2006 года, Фукуока (Япония)) ; пер. с англ. Л. Сморгунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/308/30>.
4. Милбрайт У. Типология политического участия, политический протест, абсентеизм / У. Милбрайт // Учебно–методический проект «Хрестоматия по культурологии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>.
5. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
6. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.ru/politolog/lebon/psihologia.txt>.
7. Тэрнер В. Символ и ритуал / В. Тэрнер – М. : Наука, 1983. – 277 с.
8. Смелзер Н. Теория коллективного поведения / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
9. Oberschall A. The decline of the 1960s social movements/ A. Oberschall// Research in Social Movements, Conflict and Change. – 1978. – Vol. 1. – P. 21–29.
10. Tilly Ch. From Mobilization to Revolution / Ch. Tilly. – N.Y. : Random House, 1978. – 289 p.
11. Здравомыслова Е. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. Здравомыслова. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2006. – 161 с.